

ТВОРЕННЯ НОВИХ ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКИХ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСІБ АФІКСАЛЬНИМ СПОСОБОМ

У статті проаналізовано утворення нових іменників на позначення осіб афіксальним способом, а саме: суфіксальним, складносуфіксальним, безафіксним, префіксальним. З'ясовано, які афікси беруть активну участь у творенні таких іменників.

Ключові слова: суфіксальний, скланосуфіксальний, безафіксний, префіксальний способи словотвору; афікс, суфікс, префікс.

Функціонування української мови на сучасному етапі характерне посиленням динаміки змін на усіх рівнях мовної системи. Інтеграція у міжнародну спільноту, активні контакти між мовами, якісні зміни у суспільно-політичних та науково-технічних сферах спричинили появу нових реалій, які вимагають номінації. Однією із найважливіших постає проблема називання професій, спеціальностей, кваліфікацій тощо.

Метою статті є дослідження афіксальних способів творення власне українських іменників на позначення осіб.

Завданнями статті є описати морфологічні (афіксальні) способи творення власне українських іменників на позначення осіб та з'ясувати, які афікси найчастіше використовують при творенні іменників на позначення осіб, а які афікси належать до малопродуктивних.

Поповнення лексичного складу української літературної мови новими іменниками на позначення осіб відбувається внаслідок активізації внутрішніх процесів мовотворення та шляхом запозичення. Дію внутрішніх чинників мовних змін регулюють загальноновизнані закони розвитку мови, такі як закон системності, що виявляє себе на всіх мовних рівнях, наприклад, зростання синтаксичної сполучуваності слова призводить до розширення його семантики; закон традиції, який стримує появу та розвиток інновацій; закон аналогії, що є вагомим чинником мовної еволюції; закон мовної економії, який полягає в тому, що мовці для досягнення мети спілкування здійснюють відбір найраціональніших мовних засобів, що призводить до заміни іншомовним словом двочленного українського найменування, заміна відбувається за допомогою словотворчих ресурсів української мови, як і багатьох слов'янських мов, а саме: осново- й словоскладання, усичення, абрєвіація, афіксальна деривація [2, 6], наприклад: *вебмайстер* – особа, яка створює *інтернет-сторінки для міжнародної комп'ютерної мережі інтернет*, *політтехнолог* – політичний технолог, *турагент* – туристичний агент, а також за допомогою семантичної трансформації, наприклад: *провайдер* – постачальник інформації в інтернет, *реципієнт* – одержувач, *кілер* – професійний (найманний) убивця, *претендент* – той, що чогось домагається, *радикал* – прихильник рішучих дій, *іміджмейкер* – фахівець з іміджу, *спонсор* – меценат, *добродійник*, *менеджер* – керівник, *продюсер* – організатор виробництва кінофільмів і шоу, *промоутер* – розповсюджувач якогось товару тощо.

Найбільш поширеним і продуктивним способом словотворення в українській та інших слов'янських мовах є афіксальний, що полягає у з'єднуванні афіксальних морфем з коренем або похідною твірною основою в одне слово за певними словотвірними моделями, правилами, тенденціями, що діють у даній мові на різних етапах її розвитку [4, 28].

Афіксальне словотворення (афіксація) – спосіб словотворення за допомогою афіксів. Залежно від різновиду словотворчих засобів, які використовують для творення похідних слів, афіксальне словотворення є суфіксальним, префіксальним, конфіксальним і флексійним [7, 38]. Нові іменники на позначення осіб утворюють додаванням афікса до іменних (іменникових, прикметникових, числівникових) та дієслівних основ як українських, так і запозичених.

При творенні нових іменників на позначення осіб продуктивність виявляють такі суфікси, як :

1. Суфікс *-ник* (із його можливими формальними варіантами *-івник*, *-овник*, *-атник*, *-аник*), наприклад: *дайшник*, *крушник*, *мафіозник*, *мінкультурник*. Він є найбільш продуктивним при творенні нових іменників. Продуктивність суфікса пояснюють породжувальною функцією мовної системи, що уможливило реалізацію потенційних одиниць у складі певних словотвірних гнізд, а також здатністю суфікса *-ник* до поєднання з широким колом іменних основ [9, с. 48]. Продуктивність суфікса *-ник* пояснюють і тим, що в українській мові останнім часом помітна

тенденція до вилучення подібних або однакових із російською мовою форм, штучно нав'язаних українській мові в попередній період, і до продукування питомих національних лексичних одиниць на основі власне українських словотвірних засобів [10, 8], наприклад: *крановод* – *кранівник*.

Збільшення лексем на позначення осіб за родом діяльності або за фахом у сучасній українській мові пояснюють вживанням іменникових синонімічних форм, таких як *лісівник* – *лісовод*, *рисівник* – *рисовод*, *садівник* – *садовод*, *цитрусівник* – *цитрусовод* тощо. Л. Н. Босаківська у своїй праці «Словотвірні варіанти назв осіб за родом діяльності або за фахом» зазначає, що слова з суфіксом *-ник* на позначення осіб за фахом чи родом занять відомі ще в староукраїнській мові, наприклад: *беззаконьникъ*, *бортникъ*, *воинникъ*, *даньникъ* тощо і подані в «Матеріалах для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського, а утворення на *-вод* фіксовані значно пізніше, вже на ґрунті староукраїнської мови. Утворення і широке використання іменників на *-вод* в українській мові підтримують зв'язки з російською мовою, де такі моделі є особливо активними [1, 21-22].

Суфікс *-ник* найчастіше використовують для утворення назв осіб за професійною діяльністю, наприклад: *овиорник*, *піарник* тощо, шляхом приєднання:

1) до іменної основи, наприклад: *апаратник*, *антимоніопольник*, при додаванні суфікса *-ник* основа може зазнавати усічення, наприклад: *підприємник*, або до усіченої основи суфікс *-ник* приєднаний за допомогою інтерфікса *-й*, наприклад: *радійник*;

2) до основи незмінюваних іменників, наприклад: *мафіози* – *мафіозник*;

3) до аббревіатури, наприклад: *мінкультурник*, при додаванні суфікса *-ник* до аббревіатури може додаватися інтерфікс *-и*, наприклад: *дайшник*, *крушник* [5, 112].

2. Суфікс *-ець* (*-овець*, *-івець*, *-анець*, *-янець*, *-инець*, *-інець*), наприклад: *вітренківець*, *литвинівець*, *податківець*, *тимошенківець*, *ющенківець*. Суфікс *-ець* найчастіше використовують для утворення:

– назв осіб, які є прихильниками тієї чи іншої історичної або політичної особи. На зразок раніше утворених іменників, наприклад: *бандерівець*, *ленінець*, *мазепівець*, *стахановець*, – на сучасному етапі утворилися нові, наприклад: *вітренківець*, *литвинівець*, *симоненківець*, *тимошенківець*, *ющенківець* тощо. Як бачимо, твірною основою для таких новотворів виступає власне ім'я історичної або політичної особи;

– назв осіб, які є прихильниками певних угруповань, політичних партій, релігійних сект тощо, наприклад: *бютівець*, *есдеківець*, *нунсівець*, *рухівець*, *унаунсівець*, *протистанець* тощо. Твірною основою для таких новотворів виступає назва організації, партії, релігійної секти тощо;

– назв осіб за професійною діяльністю, наприклад: *вишівець*, *інтернетівець*, *нацбанківець*, *податківець* тощо, які позначають належність особи до певної організації чи роду діяльності;

– назв осіб за діяльністю на певній території, зокрема, на зразок уже відомих нам іменників, наприклад, *афганець*, *крутянець*, утворився іменник *майданівець*, який вказує на участь особи у подіях, що відбуваються на майданах [5, 112-113].

Замість уживання регулярної за радянські часи форми на *-анин* / *-чанин* відновлюються утворення, притаманні українській мові, з суфіксами *-ець*, наприклад: *Данія* – *датчанин* – *данець*, *Полтава* – *полтавчанин* – *полтавець*, *Рівне* – *ровенчанин* – *рівненець* тощо. Вони свідчать про утвердження в словотворі сучасної української мови традиційно притаманних їй рис, хоч, звичайно, йдеться лише про ті лексеми, що мали паралельні форми з *-анин* / *-чанин*, *-ник* та *-ець*, адже в ряді випадків такої словотвірної варіантності не спостерігаємо, наприклад: *Луцьк* – *лучанин* [10, 9].

Отже, суфікс *-ець*, як і суфікс *-ник*, виконує породжувальну функцію і утворює нові іменники на позначення осіб за різними моделями, а саме:

1) за допомогою приєднання до повної іменникової основи, наприклад: *полтавець*, *чорнобилець*, до основи можуть додаватися інтерфікси *-ів*, *-ян*, наприклад: *крутянець*, *литвинівець*, *майданівець*, *ющенківець* тощо;

2) за допомогою приєднання до композитної основи з додаванням інтерфікса *-ів*, наприклад: *інтернетівець*, *електрозв'язківець*;

3) за допомогою приєднання до аббревіатурної основи з додаванням інтерфікса *-ів*, наприклад: *бютівець*, *нацбанківець*, *нунсівець*, *приватбанківець* [5, 112-113].

3. Суфікс *-ист* (*-іст*), наприклад: *глобаліст*, *кучміст*, *монополіст*. Найчастіше цей суфікс вживають на позначення належності людей до певних суспільних партій, політичних рухів та для назв осіб за професійною діяльністю тощо.

При творенні дериватів за допомогою суфікса *-ист(-іст)* відбуваються певні морфонологічні зміни, а саме: чергування приголосних, наприклад: *клініка - клініцист*; усічення твірної основи, наприклад: *глобаліст, радист, таксист*; пом'якшення попереднього приголосного, наприклад: *Кучма – кучміст* [4, 81].

Суфікс *-ист(-іст)* утворює нові іменники на позначення осіб за різними моделями, а саме:

1) за допомогою приєднання до повної іменникової основи, наприклад: *візажист, кучміст, порист, рекламіст, стиліст*;

2) за допомогою приєднання до усіченої іменникової основи невідмінюваних іменників, наприклад: *таксі – таксист, радіо – радист*;

3) за допомогою приєднання до композитної основи, наприклад: *мотодельтапланерист*;

4) за допомогою приєднання до усіченої композитної основи, наприклад: *радіотаксист, радіестезист*;

5) за допомогою приєднання до аббревіатурної основи, наприклад: *гекаченіст, есбіст* [5, 105-108].

При творенні нових іменників на позначення осіб за допомогою суфікса *-ист(-іст)* спостерігаємо інтерференцію морфем в таких моделях, наприклад: *лобі – лобіст, монополія – монополіст, регбі – регбіст*. Інтерференція морфем, накладання морфем – об'єднання на морфемному шві однакових звуків або звукосполучень кінця однієї і початку другої морфем. У даних моделях відбувається накладання частини суфікса на частину основи [8, 226].

4. Суфікси слов'янського походження *-ач(-яч), -тель, -ич, -ун, -ай (-яй), -ин* новими лексемами не представлені.

5. Обмежену продуктивність мають також суфікси іншомовного походження: *-арій*, який представлений у лексемі *парламентарій*; *-ал*, який представлений такими новими лексемами, наприклад: *кафедрал, регіонал*; *-атор(-ятор, -итор)*, наприклад: *губернатор*; *-ер (-ор, -тор, -онер)*, наприклад: *кредитор, опозиціонер, продюсер*; *-ан*, наприклад: *політикан*; *-ант(-янт)*, які приєднуються до іменникової основи, наприклад: *коаліціант, коаліціант*, та дієслівної основи, наприклад: *непідписант, підписант*.

6. Спостерігаємо активізацію і поширення іменникових віддієслівних форм на *-ач, -ик(ник)*, наприклад: *завідувач, командувач, нападник, вірник, заповідач, правник, слухач, спостерігач*. Вони витісняють синонімічні відприкметникові та віддієприкметникові субстантиви із суфіксом *-уч(-юч)*, що з'явилися в українській мові за аналогією до російських відповідників, наприклад: *завідующий, командующий, нападающий, вірующий, керующий* [10, 9-11].

Окрім суфіксального словотвору спостерігаємо творення нових іменників на позначення осіб складносуфіксальним способом, наприклад: *лівоцентрист, лізингодавець, правоцентрист*. Складносуфіксальний спосіб словотвору характеризується тим, що в процесі словоскладання кінцева частина суфіксується.

Отже, за допомогою суфіксального словотвору з'явилася значна кількість новотворів на позначення осіб за професійною діяльністю, національністю, територіальною належністю, прихильністю до історичних і політичних осіб, політичних партій та інших угруповань. Суфікси, які творять іменники такого роду, виявляють неоднакову продуктивність. Продуктивними є такі суфікси, як *-ник, -ець, -ист*, малопродуктивними – *-ер, -ір, -ал, -ій, -яр, -ан, -ант, -ач, -уч (-юч)*.

Своєрідним видом афіксального словотвору іменників є нульова афіксація. **Безафіксний словотвір** у сучасній українській літературній мові використовують при творенні відприкметникових дериватів. Від прикметників *бісексуальний, екзотичний, екстремальний, муніципальний, неформальний, натуральний, нелегальний* утворено іменники *бісексуал, екзот, екстремал, муніципал, неформал, натурал, нелегал*, які називають осіб за типовими ознаками. У зв'язку з нульовою суфіксацією у лексемах *бісексуал, екстремал, муніципал, неформал, натурал* відбулася фонетична зміна, а саме: ствердіння основи. Лексема *екзот* утворена за допомогою допоміжного засобу – перенесення наголосу.

Різновидом афіксального словотвору є **префіксація**. У сучасній українській літературній мові при творенні іменників на позначення осіб префікси не виступають основним словотворчим засобом. Це зумовлено тим, що префікси, на противагу суфіксам, не здатні переводити твірну основу в інший лексико-граматичний клас. Проте останнім часом префіксальний спосіб у творенні іменників на позначення осіб значно активізувався через входження в мову префіксів іншомовного походження. Але запозичені іменникові префікси входять до уже сформованих питомими українськими префіксами функціонально-семантичних груп, поповнюючи їх семний потенціал, що стає можливим унаслідок нової сполучуваності запозичених префіксів. Отже, запозичений і власне

український форманти корелюють у сучасній українській мові, засвідчуючи розподіл інновацій за різними стилями або ж використання таких синонімічних лексем із різними комунікативними настановами [6, 14].

Більшість запозичених префіксів вступає в кореляційні або конкурентні відношення з питомими українськими префіксами в межах наявних функціонально-семантичних груп, оскільки дублює частково чи повністю їх семну структуру. Паралельне функціонування близьких за значенням, генетично неоднорідних префіксів здебільшого спричинено диференціацією їх комбінаторних або стильових характеристик. Так, наприклад, найвищий ступінь інтенсивності вияву ознаки може бути виражений українським префіксом *над-* і запозиченими префіксами *архі-*, *гіпер-*, *екстра-*, *супер-*, *ультра-*.

Префікс *архі-*, сполучаючись з іменниками – назвами осіб за соціальною ознакою у суспільстві, виражає сему «високий ступінь майстерності, професіоналізму», наприклад: *шахрай* – *архішахрай*. У іменниках, що означають церковні посади, звання, він виступає носієм семи «ранг» (основний, головний), наприклад: *пастир* – *архіпастир* [3, 38].

Префікс *супер-*, який позначає «посилений, такий, що має найвищий вияв якості», у поєднанні з іменниками вказує на надмірність, перевищення межі якоїсь характеристики, наприклад: *супернянька*, *супермама*, *супертовстосум*, *супербагатий*, *суперледі*, *суперзбоченець*, *суперреаліст*, *суперпатріот*.

Окрім цього, Т. А. Івасишина у своїй праці виокремлює інші групи префіксоїдів, які вступають у синонімічні відношення, а саме: українські префікси *проти-*, *не-*, *без-* та запозичений формант *анти-*, що виражає словотвірне значення протилежності. Останнім часом у сучасній українській мові поєднання цього префікса з іменником виявляє все більшу активність. Префікс грецького походження *анти-* має загальне значення протиставлення, яке в поєднанні з конкретними основами реалізовано в значенні протидії, заміни, ворожості, протилежності стосовно названого цими основами. Префікс поєднується як з іншомовними основами, так і з українськими [6, 14], наприклад: *антипатріот*, *антирасист*, *антирадикал*, *антикілер* тощо.

У синонімічні відношення вступають префікси *лже-*, *квазі-*, *псевдо-*. Префікси *лже-* та *псевдо-* належать до групи твірних компонентів зі значенням несправжності й мають виразне книжне забарвлення. На сучасному етапі українська мова збагатилася такими новотворами: *лжемовець*, *лжеапостол*, *лжевиборець*, *лжесоціаліст*, *лженаціоналіст*, *псевдопатріот* тощо. Деривати з префіксом *квазі-* тяжіють певною мірою до лексики наукового стилю, наприклад: *квазігерой*, *квазівчений*, *квазіспеціаліст*, *квазісоціаліст*. У текстах засобів масової інформації префікс *квазі-* використовується рідко, приєднуючись, як правило, до основ іншомовного походження, наприклад: *квазіінтелектуал*.

Паралельно функціонують близькі за значенням префікси іншомовного походження *нео-*, *нюю-* та власне український формант *ново-*, наприклад: *неокомуніст*, *неонаціоналіст*, *новорухівець*, *новокомуніст*, *нююукраїнець*, *нююнаціоналіст* тощо.

Деривати з префіксом *напів-* вказують на недосконалість неповноцінність. На сучасному етапі можемо виокремити такі новотвори: *напівімпотент*, *напівваговик* тощо.

Такі префікси, як *під-*, *віце-*, *про-*, *па-*, *су-*, *суб-*, спільне словотвірне значення реалізують з різними іменниками і ніколи не можуть бути взаємозамінними, наприклад: *віце-президент*, *пасинок*, *підполковник*, *проконсул*, *субординатор*, *субінспектор* тощо. Одиначними лексемами представлений префікс *поза-*, наприклад: *позадесятник*.

Отже, при творенні іменників на позначення осіб суфіксальним способом активність виявляють суфікси: *-ник* (*-ник*, *-овик*, *-івник*, *-овник*, *-атник*, *-аник*), *-ець* (*-овець*, *-івець*, *-анець*, *-янець*, *-инець*, *-інець*), *-ист* (*-іст*); обмежена продуктивність притаманна суфіксам іншомовного походження *-ер*, *-ан*, *-ант*, *-яр*, *-ір*, *-ал*, *-арій*; поширене вживання іменникових віддієслівних форм на *-ач*, *-ник*. При префіксальному способі словотворення виявляють активність префікси *екстра-*, *супер-*, *ультра-*, *анти-*, *лже-*, *псевдо-*, *квазі-*, *архі-*. Безафіксним способом утворено незначну кількість лексем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Босаківська Н. Л. Словотвірні варіанти назв осіб за родом діяльності або фахом / Н. Л. Босаківська // Культура слова : міжвід. зб. – К. : Наук. думка, 1980. – Вип. 18. – С. 21 – 22.
2. Брітікова К.В. Узуальне та okazальне в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назви особи : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / К. В. Брітікова / Харківський нац.пед.ун. ім. Сковороди, 2007. – 20 с.

3. Городенська К. Г. Префікси і префіксоїди в українській мові / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1986. № 1. С. 36-41.
4. Жовтобрюх М. А. Словотвір сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1979. – 405 с.
5. Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства / Е. А. Земская // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 90 – 141.
6. Івасишина Т. А. Синонімія словотворчих афіксів : автореф. дис.... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. А. Івасишина ; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 1999. – 19 с.
7. Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення / Н.Ф. Клименко // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П.Зяблюк [та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П.Бажана, 2004. – С. 38.
8. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1984. – 251 с.
9. Мамрак А. В. Продуктивність словотвірних типів у сучасній українській мові (на матеріалі утворень з –ник) / А. В. Мамрак // Мовознавство. – 1982. –№ 4. – С. 46 – 49.
10. Стишов О. А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця XX ст. / О. А. Стишов // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 7 – 21.

В статті проаналізовано утворення нових іменників на позначення осіб за допомогою префіксальних, суфіксальних, складносуфіксальних і безафіксних способів. Визначено, які афікси беруть активну участь при утворенні таких іменників.

Ключові слова: префіксальний, суфіксальний, складносуфіксальний, безафіксний способи словоутворення, афікс, суфікс, префікс.

In the article is analyzed the education of the new noun to the designation persons with the aid of the suffix, the prefixes, and also by complex suffix and zero suffix methods. Determined, what affixes take active part with the formation of such noun.

The keywords: the suffix, complex suffix, zero suffix methods of word formation, affix, suffix, prefix.